

Friedrich Jünger
De perfectie van
de techniek

ten have
DE NIEUWE
WERELD

De perfectie van de techniek

Motto: 'Plaats voor alles, maar alles op zijn plaats.'

— OPSCHRIFT OP EEN GEREEDSCHAPSHOK

I.

Technische utopieën zijn, zoals een blik op de literatuur leert, allesbehalve zeldzaam; ze komen integendeel zo vaak voor en worden zo graag gelezen, dat een algemene behoefte aan dit soort lectuur verondersteld mag worden. We zouden ons dus kunnen afvragen waarom juist de techniek het utopisch werkende verstand zoveel stof biedt tot nadenken. In vroeger tijd was het de staat waar de utopie van uitging, en het boek dat het hele genre aan zijn naam heeft geholpen, het geschrift van Thomas More onder de titel *De optimo rei publicae statu, de que nova insula Utopia*, kortom *Utopia*, was een staatsroman. In de keuze van het onderwerp, in de afwisseling van onderwerpen weerspiegelt zich de wisselende interesse die men ervoor aan de dag legt. Die interesse wordt niet door het kant-en-klare, afgeronde, overzichtelijke gewekt, zij stelt zich niet tevreden met het verleden en evenmin met het heden, zij gaat uit naar het in de toekomst mogelijke en buit de kansen uit die in de toekomst besloten liggen. De utopie heeft een schema nodig dat voor verdere rationele ontwikkeling toegankelijk is, en de techniek is het bruikbaarste schema van dien aard dat vandaag de dag te vinden valt. Er is geen ander schema dat hiermee zou kunnen wedijveren, want zelfs de sociale utopie verliest haar glans als ze niet op technische vooruitgang is gebaseerd. Ze kan er geen afstand van doen zonder ongeloofwaardig te worden. Het tijdperk van technische vooruitgang is niet voltooid en afgesloten, het is er en is

volop in beweging, en die beweging neemt hand over hand toe. Het is niet identiek met de historische beweging, die omvattender is en ook het niet-technische domein behelst, maar het staat als een soort smidse en walserij in dienst van die beweging.

De utopist is profeet noch ziener, ook niet wanneer uitkomt wat hij heeft voorspeld, wanneer zijn prognoses bewaarheid worden. Niemand zal in een Jules Verne of Bellamy profetische gaven zoeken, aangezien het hun ontbreekt aan vrijwel alles wat iemand tot een profeet maakt, allereerst het ambt, de roeping, en daarmee ook de ervoor vereiste kennis en de taal waarin die wordt overgedragen. In het beste geval slagen ze erin een goede gok te doen op iets wat komen gaat en spelen ze met de toekomst, die voor hen nooit het soort zekerheid kan hebben dat ze heeft voor de mens die religieus leeft en denkt. Wat ze op de toekomst projecteren is de mogelijkheid die in het heden opduikt en die ze middels een logische, rationele methode ontvouwen. En het zou onredelijk zijn meer van hen te verlangen. Als we van profetieën en visioenen eisen dat ze onfeilbaar zijn en daadwerkelijk uitkomen, verlangen we van de utopie niet meer dan een zweem van geloofwaardigheid en waarschijnlijkheid, waardoor ze ons verstand bevredigt. Want het volstrekt ongeloofwaardige en onwaarschijnlijke wekt alleen maar tegenzin en verveling op. Het loont niet je daarmee bezig te houden. Dus als het fantastische onze aandacht en belangstelling wil trekken, doet het er goed aan de middelen daarvoor in ons verstand te zoeken. Het moet ons door zijn samenhang, door zijn consistentie, door de intellectuele koelheid van het argument voor zich innemen. Wie het onwaarschijnlijke waarschijnlijk wil maken, moet dat doen door de nuchterheid van zijn voordracht, door zijn sobere stijl. En dat zijn doorgaans ook de middelen waarvan de schrijver van een utopie zich bedient om ons te verleiden, of hij ons nu naar de maan voert of naar het middelpunt van de aarde of naar een andere plaats. Hij roept de wetenschap te hulp om het fabelachtige van zijn fabels te verhullen.

Maar wat is het eigenlijk utopische aan de utopie? Dat ligt in een verbinding van het onverenigbare, in een grensoverschrijding, in de onrechtmatige conclusies die uit tegenstrijdige vooronderstellingen worden getrokken. Hier geldt niet de stelling: *A posse ad esse non valet consequentia*,

‘Uit het feit dat iets mogelijk is mag je niet opmaken dat het ook werkelijk is’. Als we zo’n utopie, bijvoorbeeld een technische roman, bezien, zullen we ontdekken dat het utopische niet, zoals je zou kunnen denken, besloten ligt in het technische schema dat de schrijver uitwerkt. Als hij steden beschrijft met rollende straten, waarin elk huis een perfecte woonmachine is en elk dak een eigen vliegveld heeft, waar de huisvrouwen alle bestellingen door een volmaakt buizenstelsel in de keuken krijgen aangeleverd, het eten zichzelf kookt of door robots op tafel wordt gezet; als hij ons verzekert dat deze steden zijn gebouwd van één substantie, die in het donker een zacht licht verspreidt, en dat de zijden gewaden die men daar draagt van afval of zure melk zijn gemaakt, dan is hij nog geen echte utopist. Want dit alles ligt, of het nu al dan niet werkelijkheid wordt, binnen het bereik van de technische organisatie en haar mogelijkheden. We volstaan met de vaststelling dat deze voorzieningen denkbaar zijn en laten de vraag wat ermee is gewonnen als zo’n toestand wordt bereikt voorlopig buiten beschouwing. De beschrijving wordt pas utopisch als de utopist dit terrein verlaat, als hij ons bijvoorbeeld probeert wijs te maken dat in deze steden en huizen betere mensen leven, dat men daar geen afgunst, geen moord en geen overspel kent en dat er geen wetten en geen politie nodig zijn. Want dan stapt hij af van het technische schema, waarbinnen hij voortborduurde op zijn fantasieën, en verbindt dit op utopische wijze met iets anders, dat er niet toe behoort en nooit vanuit dit schema ontwikkeld kan worden. Daarom is Bellamy een grotere utopist dan Jules Verne, want die laatste houdt zich nauwgezet aan het technische schema. Een sociaal utopist als Fourier geloofde in alle ernst dat, als men zijn theorieën zou aanvaarden en ten uitvoer zou brengen, het zeewater in zoete limonade zou veranderen en walvissen vrolijk de schepen zouden trekken. Hij kende zijn gedachten dus een kracht toe die meer effect zou hebben dan het lied van Orpheus, en hij bleef dat nog doen toen ‘La Réunion’, zijn utopische socialistische gemeenschap, uit elkaar was gevallen. Had hij een beetje nagedacht, dan had hij moeten merken dat zeedieren in limonade die, als ze goed is, niet van surrogaten maar van limoenen is gemaakt, niet kunnen leven. Aan deze voorstelling kleeft een misselijkmakende zoetigheid. Zo’n buitensporig intellect is lachwekkend, als men tenminste niet tot degenen behoort die erdoor

te gronde worden gericht. Toch moeten we toegeven dat elk systeem dat afgerond genoeg is om onze intellectuele belangstelling te wekken een korrel utopisch zout nodig heeft. Een voorbeeld daarvan levert de leer van Comte. Dat wordt ons vandaag de dag duidelijker, omdat het positivisme overal op zijn retour is en ook in de afzonderlijke wetenschappen het veld moet ruimen. Kennelijk zijn we het derde en hoogste stadium van de menselijke ontwikkeling, namelijk het positieve, dat Comte voor zichzelf en zijn leer beweerde te hebben bereikt, al voorbij, en van zijn motto: *Savoir pour prévoir, prévoir pour prévenir*, ‘Weten om te voorzien, en voorzien om te voorkomen’, is net zo weinig over als van de hele natuurlijke hiërarchie van de wetenschappen die hij heeft opgesteld. De leer van Comte heeft iets separatistisch; er ligt bovendien een zekerheid aan ten grondslag die wij hebben verloren. Als het leven in nieuwe gevarenczones terechtkomt, verandert alles, de waarnemer en de waarnemingen. Positivisme is altijd een bezigheid van rustige tijden.

2.

Als we nu kijken naar wat voor vorm de utopische beschrijving in onze tijd, bijvoorbeeld in de boeken van Wells en Huxley, aanneemt, wat voor verschillen zien we dan met de beschrijvingen van de negentiende eeuw? Hier gaat de verbeeldingskracht al het technische al te boven. De toekomst wordt niet meer als paradijs beschouwd, de prognoses zijn duisterder geworden, vermoedelijk al te duister. Het vertrouwen is weg, en daar zijn martelende twijfels voor in de plaats gekomen. Wells, die zich bedient van een tijdmachine om de toekomst te exploreren, vindt daarin geen doordachte technische organisatie, die iedereen ten nutte komt, maar bruut, baarlijk kannibalisme. Zeker, tijdmachines zijn flauwekul. Voorwaarde daarvoor zou zijn dat er twee tijden bestaan, een onomkeerbare eigen tijd (levenstijd) en een omkeerbare (tijdmachinetijd). Met de machinetijd reis ik dan in de levenstijd. Maar als ik met een tijdmachine een jaar terugga in de tijd, tref ik daar ook mezelf aan en loop ik dus tweemaal rond – iets wat Wells over het hoofd heeft gezien. Neem ik mijn jongere ik mee de machine in en ga ik nog een jaar terug in de tijd, dan ben ik

al driemaal aanwezig. Enzovoort, ad infinitum. Het kannibalisme evenwel is onontbeerlijk. Zonder kannibalisme kan menselijk leven niet bestaan, omdat het een onbetwistbare waarheid is dat de mens zich met de mens voedt, dat we steeds voedsel zullen zijn voor elkaar. Of we daarbij terugvallen in Polynesische vormen van kannibalisme dan wel in de veel weerzinwekkender vormen die Wells beschrijft, is een andere kwestie. Huxleys toekomst, die aan het afwerpen van de atoombom voorafgaat, is niet minder zwart. Een verzwakte, kinderlijk geworden en aan duistere fetisjen onderworpen mensheid loopt op haar laatste benen. We mogen dat allemaal laten rusten, maar de beelden laten zien hoe de scepsis toeneemt.

Maar laat ons de utopieën voorlopig buiten beschouwing laten. Niet van de utopie maar van het technische domein moet hier worden uitgegaan; van het technische domein en de voorstellingen die we daarmee verbinden, voorstellingen zoals we ze in ieders hoofd tegenwoordig aantreffen. Ook hier is aan het utopische geen gebrek, aangezien de technische vooruitgang voedsel geeft aan oeroude en volstrekt nieuwe hoopvolle verwachtingen. Wie zijn hoop vestigt op de techniek – en hoop impliceert een anticipatie op de toekomst – moet tot het besef komen dat hij van de techniek mag verwachten wat binnen haar mogelijkheden ligt, en niets anders. Hij moet het hersenschimmige dat haar aankleeft, en dat niets met haar doelen en oogmerken te maken heeft, van haar afzonderen. Doet hij dat niet, dan reist hij met machines naar de mythologie, die het verstand heeft geconstrueerd. Hoe dat gebeurt moet hier worden aangetoond.

Een tegenwoordig wijdverbreid geloof is dat de techniek de mens niet alleen werk uit handen heeft genomen, maar dat hij door die vermindering van het werk ook meer vrije tijd zal krijgen, die hij naar goeddunken kan besteden. Dit geloof heeft bij veel mensen iets onwankelbaars en onbeproofds. Waar dit doorschemert wordt voelbaar dat het tot de fundamenteen behoort waarop de technische vooruitgang rust, die hem rechtvaardigen en garant staan voor een rooskleurige opvatting van de toekomst. Het spreekt voor zich dat een mechanica die de mens niet ten goede komt niemand echt overtuigt en dat zij vertrouwen moet inboezemen. En toch gaat het hier om een bewering waarvan niet valt te bewijzen dat ze steekhoudend is en die er door voortdurende herhaling niet

geloofwaardiger op wordt. Vrije tijd en vrijetijdsbesteding zijn toestanden die niet voor iedereen zijn weggelegd, waar niet bij iedereen op voorhand plaats voor is ingeruimd en die op zich ook niets met de techniek te maken hebben. Dat een mens werk uit handen wordt genomen, betekent nog niet dat hij kan omgaan met vrije tijd, dat hij bijvoorbeeld in staat is zijn tijd vrij te besteden. Vrije tijd is niet puur nietsdoen, een toestand die negatief kan worden bepaald; hij veronderstelt een vrij, muzisch, geestelijk leven, waardoor hij vruchtbaar wordt en betekenis en waardigheid krijgt. *Otium sine dignitate*, ledigheid zonder waardigheid is ijdele, lege lui lakkerij en bevestigt alleen maar ons oude spreekwoord dat ledigheid des duivels oorkussen is. Vrije tijd is ook niet, zoals velen aannemen, de pauze tijdens het werk, een begrensde tijd; hij is veeleer per definitie onbegrensd en ondeelbaar, en alle zinvolle arbeid vloeit daaruit voort. Vrije tijd is voorwaarde voor elke vrije gedachte, elke vrije bezigheid. Daarom zijn maar heel weinig mensen in staat ermee om te gaan, en de meesten die wat extra tijd hebben gekregen doen niets anders dan deze doden. Niet iedereen is ervoor in de wieg gelegd zijn tijd vrij te besteden, want als het er zo voor stond was de wereld wel anders ingericht en zou ze er anders uitzien. Dus zelfs als ons door de techniek werk uit handen zou worden genomen, zou dat geen garantie zijn dat de verkregen tijd ons als vrije tijd ten goede komt, dat hij vrij, muzisch en geestelijk wordt gebruikt. De werkloos geworden arbeider, die dit vermogen niet bezit, is geen cynisch filosoof die een vreugdesprong maakt voor zijn ton als hij te horen krijgt dat hij niets hoeft te doen en bovendien van de staat een werkloosheidsuitkering krijgt, waarvan hij brood en beleg kan kopen. Hij zal eerder aan lagerwal raken, omdat hij met de lege tijd die naar hem toe stroomt niets weet te beginnen. Hij heeft geen idee hoe hij hem moet besteden, sterker nog, de lege tijd doet hem meer kwaad dan goed. Hij verliest zijn moed en voelt zich gedeclasseerd, omdat hij zijn bestemming niet meer vervult. Hij heeft noch kracht noch zin om vrij te handelen, en omdat hij alleen lege tijd heeft gekregen, heeft hij niets aan al die vrije tijd en zijn al die vrijetijdsbestedingen die je je in je hoofd zou kunnen halen voor hem uitgesloten. Vermindering van werk en vrije tijd en vrijetijdsbesteding hangen dus op geen enkele manier met elkaar samen, net zomin als snellere beweging met een verhoging van de moraal of de

invoering van de telegraaf met de toename van heldere gedachten samenhangt.

Toch heeft het wel zin de vraag op te werpen of de arbeid door onze technische werkwijzen kwantitatief wordt vermeerderd dan wel verminderd. Dat is vooralsnog een ongedifferentieerde vraag, die alleen op het hele arsenaal van mechanische en handmatige arbeid kan worden betrokken. Mechanische en handmatige arbeid moeten hier uit elkaar worden gehouden, omdat de vraag zoals ze doorgaans wordt gesteld neerkomt op de bewering dat de handmatige arbeid door de inzet van machines wordt verminderd. Ook moeten we ervan afzien dat de arbeid per definitie iets onbegrensd heeft, of in elk geval moeilijk te begrenzen valt, dat er altijd meer werk te doen is dan waartoe de mens in staat is en dat de historische situatie bepaalt in welke mate inspanningen verhoogd moeten worden. We staan ook niet stil bij het belangrijke verschil tussen dwangarbeid en vrije arbeid, dat in het tweede deel van dit boek wordt behandeld, maar merken hier al op dat vrije arbeid steeds meer afneemt en slechts in beperkte mate voorhanden is, terwijl dwangarbeid eindeloos rekbaar is en pas bij de dood en de vernietiging van de mens op zijn grenzen stuit. We moeten erachter zien te komen aan hoeveel daadwerkelijke inspanning de mens te midden van zijn machinerie arbeidsmatig onderworpen is, een lastige klus, die niet alleen door exacte tijdmetingen geklaard kan worden. Uiteindelijk mogen we ons er niet toe laten verleiden uit wettelijk vastgelegde werktijdregelingen, die voor mechanische en handmatige arbeid zijn getroffen, voorbarige conclusies te trekken, want deze wettelijke begrenzingen zeggen nog niets over de feitelijk geleverde arbeidsprestatie, net zomin als ze opheldering verschaffen over de aanvullende belasting door de technische organisatie waaraan de mens buiten werktijd is onderworpen. Zo is het verlangen van mijnwerkers die kortere werktijden eisen gerechtvaardigd, en de daartegen ingebrachte bedenkingen dat zij minder handarbeid hoeven te verrichten en dat hun arbeidsvoorzieningen zijn verbeterd kunnen hier niet de doorslag geven. Het werk is steeds diepere, hetere schachten is er niet gemakkelijker op geworden, en het werk met de pneumatische boor is niet lichter dan het werk dat met de hand en de schep wordt verricht. Een arbeider die onder de grond werkt heeft in vergelij-

king met de arbeider die in het daglicht werkt recht op kortere werktijden.

De heersende opvatting is dat er vroeger meer, dat wil zeggen langer en harder werd gewerkt dan tegenwoordig, en als we de gegevens die daarover beschikbaar zijn nagaan, zullen we ontdekken dat die opvatting vaak gefundeerd is, namelijk overal waar de mechanische arbeid de handmatige heeft verdrongen. Niettemin zijn zulke gegevens misleidend. We moeten al het afzonderlijke buiten beschouwing laten en de technische organisatie als één geheel, als iets samenhangends beschouwen, dan zullen we inzien dat er van een vermindering van de hoeveelheid arbeid geen sprake kan zijn, sterker nog: dat de hoeveelheid arbeid door de technische vooruitgang juist almaar toeneemt, en dat daarom in tijden waarin het technische arbeidsproces aan crises is blootgesteld de werkloosheid om zich heen grijpt. Maar hoe komt het dat niemand die toename narekent? De mens die naar één enkele machine kijkt, is bevangen in een naïeve illusie. Het staat buiten kijf dat een machine voor de vervaardiging van flessen onvergelykelyk veel meer flessen maakt dan de glasarbeider die deze flessen vroeger moeiteloos heeft geblazen. De prestatie die de wever vroeger aan zijn handweefgetouw leverde valt in het niet bij die van het mechanische weefgetouw, waarbij de fabriekswever ook nog eens toezicht houdt op meerdere machines tegelykertyd. Een dorsmachine doet haar werk beter en sneller dan de boeren die het dorsen vroeger met dorsvlegels hebben gedaan. Maar zulke vergelykingen zijn kinderlyk en een denkend mens onwaardig. De flessenmachine, het mechanische weefgetouw en de dorsmachine zijn slechts de eindproducten van een omvattend technisch proces, waarin een reusachtige hoeveelheid arbeid besloten ligt. Je mag de prestaties van een speciale machine niet met die van een handwerker vergelyken, want die vergelyking is zinloos en leidt nergens toe. Er bestaat geen technisch fabricaat dat niet raakt aan de hele technische organisatie, geen bierfles die en geen kostuum dat niet die hele organisatie veronderstelt. Daarom bestaat er ook geen arbeidsproces dat geïsoleerd en onafhankelyk van deze organisatie beschouwd zou kunnen worden, dat op zichzelf bestaat zoals Robinson op zijn eiland. De hoeveelheid arbeid die bij een kant-en-klaar technisch product hoort, ligt over een groot gebied verspreid. Het is niet alleen de

hoeveelheid die nodig is voor de vervaardiging, het betreft alle voorkomende werkzaamheden langs de hele lengte van de lopende band die de technische organisatie aanlegt over de planeet.

Niemand betwijfelt dat de hoeveelheid arbeid die op mechanische wijze wordt verricht enorm is toegenomen. Maar hoe zou deze kunnen toenemen zonder dat ook de handmatige arbeidsprestatie toeneemt, aangezien de menselijke hand toch het werktuig der werktuigen is, het werktuig dat het hele technische instrumentarium heeft gecreëerd en onderhoudt. Over het geheel bezien leidt de machinearbeid niet tot een afname van de handarbeid, hoe groot het aantal arbeiders die mechanisch tewerk worden gesteld ook wordt. Zij schakelt de handarbeider alleen uit waar het werk op mechanische wijze verricht kan worden. Maar de last die hier van hem wordt afgenomen verdwijnt niet op bevel van de technische tovenaar, hij verplaatst zich naar plekken waar arbeid niet mechanisch wordt verricht. Hij neemt toe naarmate de hoeveelheid mechanische arbeid toeneemt, niet als zelfstandige handarbeid, maar als aanvullend werk aan mechanismes. Er zijn geen gecompliceerde berekeningen nodig om dat te onderkennen; het volstaat dat men de relatie tussen het individuele arbeidsproces en de technische organisatie aandachtig in ogenschouw neemt. Wie dat doet, ziet dat elke voortgang in de mechanisering een toename van de handmatige arbeid tot gevolg heeft, die in dienst staat van de mechanica. Wie daaraan twijfelt dient te bedenken dat de methoden van onze arbeid niet beperkt zijn tot één volk, tot één continent, maar dat ze ernaar streven alle volken op aarde aan zich dienstbaar te maken en dat een belangrijk deel van het harde en vuile werk wordt afgewenteld op de schouders van mensen die de technische organisatie niet hebben uitgevonden.

3.

Van alle voorstellingen die de technische vooruitgang oproept, is die van de rijkdom die deze vooruitgang oplevert vermoedelijk het diepst geworteld. Wie twijfelt eraan dat de industrie de welvaart verhoogt, en dat des te sterker naarmate de industrialisatie door de technische vooruit-

gang wordt uitgebreid? Niemand, of hij zou zich toevallig daar moeten bevinden waar een slechte conjunctuur zijn vertrouwen ten diepste heeft geschokt. Blijkbaar zijn er historische en economische situaties die dit denken aanmoedigen, er bestaan gunstige conjuncturen die het lijken te ondersteunen en te bevestigen. Een van die conjuncturen, en wel de vruchtbaarste, berustte op de voorsprong op technisch vlak die een aantal Europese volkeren had opgebouwd; zij was de vrucht van een monopoliepositie die niet viel vol te houden en steeds verder inkromp naarmate het technisch denken zich over de aarde verbreidde. Het gemeenschappelijke kenmerk van al deze conjuncturen is de uitbuiting van een gunstige situatie.

Het begrip conjunctuur, dat wil zeggen een vergaande verwevenheid van alle mogelijke economische data en feiten, waarvan de verandering ook een verandering van de verhoudingen van vraag en aanbod, van prijzen en arbeidsvoorwaarden met zich meebrengt, wordt pas in de negentiende eeuw nadrukkelijk onderwerp van gesprek. Dan duiken er lieden op die goede en slechte conjuncturen pontificaal weten te benutten, die ze zogezegd 'berijden' en die daarom 'conjunctuur-rijders' worden genoemd.* Het zijn die wisselende conjuncturen die socialisten het kapitalisme voor de voeten werpen, een verwijt dat natuurlijk op de slechte slaat, want goede conjuncturen pleegt men niemand te verwijten. Slechte conjuncturen zijn bevorderlijk voor ideeën over een planeconomie, die niet aan conjuncturen is onderworpen. Misschien geldt dat ook wel voor de goede, want het historische risico dat met economisch handelen verbonden is lijkt op de weersgesteldheid, die ook de zonzijden schade toebrengt. In het technische domein zullen conjuncturen verdwijnen naarmate er minder te verdelen goederen voorhanden zijn, de prijzen zijn vastgelegd en iedereen verplicht is om te werken. Hoe miserabel het plan is, hoe minder conjunctuurschommelingen daarin merkbaar zullen zijn, en hoe meer die schommelingen zich verplaatsen naar de zwarte markt, die rond het plan gaat woekeren. Zeker is dat op plaatsen waar alles rijkelijk voorhanden is geen plannen nodig zijn, maar dat is

* Duits 'Konjunkturritter', volgens Van Dale 'opportunisten' of 'meelopers'. De hier gebruikte letterlijke vertaling 'conjunctuur-rijders' is in oude Nederlandse dagbladen een enkele keer opgedoken. – *Noot vert.*

niet de situatie waarin we ons bevinden. Daar komen we nog over te spreken.

Wat is – want om de zaak te doorgronden moet daarnaar gevraagd worden – rijkdom? De voorstellingen die dit woord oproept hebben iets warrigs, dat uit een verwarring en vermenging van begrippen voortkomt. Lieden die alle ontologie als flauwekul beschouwen willen er ook niets van weten dat het begrip rijkdom per definitie ofwel op een ‘zijn’ ofwel op een ‘hebben’ slaat. Toch moeten we daarmee beginnen. Wanneer ik rijkdom als een ‘zijn’ begrijp, ben ik kennelijk niet rijk omdat ik veel heb, maar hangt al het hebben eerder af van mijn rijke zijn. Rijkdom is dan niet iets dat de mens aan komt waaien en ook weer van hem wegwaait, dit soort rijkdom is meegegeven en nauwelijks aan wil en inspanning onderworpen. Het betreft hier oorspronkelijke rijkdom, een surplus aan vrijheid dat bij bepaalde mensen opflakkert. Rijkdom en vrijheid zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden, zo nauw dat ik elk soort rijkdom kan beoordelen naar de mate van vrijheid die erin besloten ligt. In die zin kan rijkdom identiek zijn met armoede, dat wil zeggen dat een rijk bestaan te verenigen valt met niets hebben, met bezitloosheid. Daar denkt Homerus aan als hij de bedelaar een koning noemt. En alleen de rijkdom die mij in mijn ‘zijn’ is toebedeeld, is een rijkdom waarover ik volledig kan beschikken en waarvan ik echt kan genieten. Want zolang de rijkdom in een ‘hebben’ bestaat, is het vermogen om van dit hebben te genieten nog niet meegegeven en kan dit dus ontbreken, wat maar al te vaak het geval is. Waar rijkdom iets is van rang en stand, heeft hij ook die stevigheid die niet aan wisselvalligheid en toeval onderworpen is. Dan is hij net zo houdbaar, net zo stabiel als schatten waarvan het kenmerk is dat ze niet aan bederf en verval door de tijd onderhevig zijn. Waar hij op een ‘hebben’ berust, kan hij me te allen tijde worden ontnomen. De meeste mensen geloven dat rijkdom ontstaat doordat men zich verrijkt, een dwaling die ze met al het gepeupel op deze wereld gemeen hebben. Alleen de armoede kan zich verrijken. Deze bestaat op haar beurt, naar analogie met het begrip rijkdom, ofwel in een niet-zijn ofwel in een niet-hebben. Waar ze in een niet-zijn bestaat, kan ze niet als identiek worden opgevat met de rijkdom die in een zijn bestaat. Waar ze een niet-hebben is, kan ze daarmee wel identiek zijn,

namelijk daar waar het niet-hebben samenvalt met een rijk zijn.

In de Indo-Germaanse talen wordt de rijkdom als een zijn opgevat. In onze taal hebben het adjectief 'rijk' en het substantief 'het rijk' dezelfde oorsprong. 'Rijk' betekent hier niets anders dan machtig, voornaam, koninklijk, zoals uit het Latijnse woord *regius* kan worden opgemaakt. Het 'rijk' is echter één met het Latijnse *rex* en met het Sanskriet woord *rajan*, dat 'koning' betekent. Rijkdom is daarom niets anders dan de regerende, koninklijke macht en kracht van de mensen. Deze oorspronkelijke betekenis is weliswaar toegedekt en in het taalgebruik van de economen, die rijkdom vereenzelvigen met een economisch hebben, niet meer terug te vinden, maar niemand die een laag dieper graaft en daar de ware stand van zaken ziet doorschemeren zal zich deze vulgaire opvatting eigen maken. Het geldbezit, het hebben van geld, is en wordt altijd verachtelijk waar het in handen komt van de armoede, voor zover die als een niet-zijn wordt begrepen. Het onfeilbare teken van rijkdom is dat hij overvloed schenkt als de rivier de Nijl. Het is de koninklijke inborst van de mens die goud in zijn aderen heeft stromen. Mensen die alleen voor het verteren zijn geboren, pure consumenten, kunnen nooit rijkdom creëren.

Laten we hierover ophouden, als een betoog dat niet tot de oren doordringt en geen hongerige monden voedt. Aan hongerige monden is ook tegenwoordig geen gebrek. Kan ik rijk worden, door arbeid of door iets anders? Door arbeid rijk worden is moeilijk, maar met een beetje geluk niet onmogelijk. Ik kan rijk worden als ik de rijkdom als een 'hebben' opvat. Wat ik niet heb, kan ik later alsnog hebben. En wat ik niet heb, kan ik ooit gehad hebben. De scherpzinnigste definitie van de rijkdom die in een 'hebben' bestaat, is die van Aristoteles. Aristoteles definieert rijkdom als een overvloed van werktuigen. Het is opmerkelijk dat hij een technische, geen economische bepaling geeft van de rijkdom.

Is de techniek, om op ons thema terug te komen, identiek met een overvloed van werktuigen? Aan werktuigen ontbreekt het haar niet, zij het in een andere zin dan waar de Stagiriet bij zijn definitie aan denkt, want die doelt niet op technische apparatuur en machinerie. Zij stamt van het handwerk en is ambachtelijk bedoeld. Toch blijft ze bruikbaar, aangezien ook de meest doeltreffende automaat niet zonder hand denk-

baar is. Is de techniek iets anders dan een rationalisering van werkwijzen waarvoor vroeger handen en handgereedschap nodig waren? Maar wanneer is ooit door rationalisering rijkdom gecreëerd? Is zij een kenmerk van rijkdom? Is het een overvloed waar zij uit voortkomt, een overvloed waar zij naartoe werkt, of een procédé dat overal ingang vindt waar zich tekorten voordoen, waar de nood aan de man is? Wanneer komt de arbeidende mens op het idee het arbeidsproces te rationaliseren? Als hij wil en moet besparen op arbeid, als hij merkt dat hij op een eenvoudiger, makkelijker, goedkopere manier aan het product van zijn arbeid kan komen. Maar hoe kan uit het streven iets goedkoper te maken rijkdom ontstaan? Doordat – zo luidt het antwoord – de arbeidsprestatie wordt verhoogd en er meer goederen worden geproduceerd. Maar waarvoor is dat nodig? Wordt dat nodig omdat alles rijkelijk voorhanden is of omdat er een tekort is? Als het zo makkelijk, zo goedkoop zou zijn, zouden we dan niet, aangezien er al heel wat generaties vóór ons hebben gewerkt, in elk soort rijkdom moeten baden? Als we door rationalisering van de werkwijze, door verhoging van de productie, door toename van de arbeidsproductiviteit rijk konden worden, waren we allang rijk geweest, want de hoeveelheid mechanisch en handmatig werk dat door ons wordt verzet is al heel lang groeiende. Dan zou men in de wijde omtrek overal de tekens van rijkdom moeten zien. Maar van dit alles is geen sprake. En in elk geval blijft het gepraat over rationalisering en productie louter gezwets als daarbij geen rekening wordt gehouden met de groeiende consumptie, die het hele proces stuurt. Niemand produceert binnen de economie iets als hij niet het vermoeden koestert dat er behoefte aan is. Doet hij dat toch, dan zal hij moeten instaan voor de gevolgen. Uit het feit dat de technische vooruitgang een kleine en niet altijd vrolijk stemmende bovenlaag van industriëlen, ondernemers, uitvinders en functionarissen verrijkt, kan niet worden geconcludeerd dat door hen rijkdom gecreëerd wordt. Als we het in ons hoofd zouden halen te denken dat een vorstelijk soort mens de techniek heeft geschapen, of als we wetenschappers, geleerden en uitvinders tot de schenkende naturen zouden rekenen, vergissen we ons deernlijk. Ze zijn het niet; hun kennis heeft met rijkdom niets uitstaande. De wetenschap zelf moet immers ook aan een nieuw onderzoek worden on-

derworpen, aangezien we ons moeten afvragen in hoeverre haar disciplines het proces van voortschrijdende arbeidsdeling slechts volgen, dus in hoeverre zij zelf het resultaat is van de rationalisering.

Waar verhoging van de productie en opvoering van de arbeidsprestatie gevolgen zijn van een schaarste die verholpen moet worden, waar ze een toename van de consumptie veronderstellen, kan geen rijkdom gecreëerd worden. Elke daad van rationalisering is het gevolg van schaarste. De opbouw en verdere ontwikkeling van het technische apparaat zijn niet alleen de uitkomst van een machtstreven van de techniek, ze zijn tegelijk het gevolg van nood en gebrek. Daarom is de menselijke toestand die bij onze techniek hoort die van de verpaupering. Die kan door geen enkele technische inspanning worden overwonnen; zij is met de techniek verkleefd, zij begeleidt het tijdperk van de techniek en zal dit tot zijn einde toe begeleiden. Zij vergezelt het in de gedaante van de proletariër, van de man zonder have en goed, die over niets beschikt dan zijn naakte arbeidskracht en die in lief en leed met de technische vooruitgang is verbonden. Het maakt daarom ook geen verschil of het technische apparaat in handen is van de kapitalist of van de proletariër dan wel of het rechtstreeks door de staat bestuurd wordt. De verpaupering blijft bestaan, omdat ze overeenstemt met de feiten, omdat het technische denken, dat rationeel is, onvermijdelijk verpaupering met zich meebrengt. Goede conjuncturen kunnen haar verzachten, slechte zullen haar drukkend maken. Armoede heeft weliswaar altijd bestaan en zal altijd bestaan, omdat het soort armoede dat naar haar aard een niet-zijn is altijd voorhanden is en niet kan worden opgeheven. Maar de armoede die met de technische vooruitgang is verbonden heeft iets specifieks, dat haar herkenbaar maakt. Daar heeft de ontplooiing van het rationele denken, daar heeft ook de rationeelste van alle arbeidsorganisaties geen vat op.

4

Het geloof dat door de technische organisatie iets gecreëerd zou kunnen worden wat buiten haar technische bestemming ligt en daarbovenuit reikt, moet getoetst worden. Dat technische bestemmingen invloed heb-

ben op de mens, dat ze hem omvormen, en wel zo dat hij geschoold wordt om voor die bestemmingen dienst te doen, zien we overal. Maar we moeten vaststellen welke rol de illusie in dit verband speelt. Het vertrouwen in de wonderbaarlijke kracht van de technische organisatie is vandaag de dag wijder verbreid dan ooit; daarom ontbreekt het ook niet aan lofredenaars die haar als een *Arcanum arcanorum*, als geheim der geheimen aanprijzen. Intussen heeft elk ordeningsproces twee kanten, en wie wil vaststellen welke prijs ervoor wordt betaald, moet die tweeledigheid hebben begrepen. Over het voordeel dat de organisatie biedt en over de machtstoename die ze tot gevolg heeft, hoeven we niet te twisten, maar het is nuttig de grenzen te kennen die aan haar werkzaamheid gesteld zijn. We gebruiken het begrip 'organisatie' hier in een welbepaalde en beperkte zin, dezelfde die het in het vocabulaire van de technische vooruitgang heeft. Deze omvat alle invloeden die de ontwikkeling van de mechanica op de mens uitoefent. Als we een grote automaat bezien, bijvoorbeeld een schip van dertigduizend ton, dat met dieselmotoren is toegerust, zien we dat het personeel op dit schip is onderworpen aan een organisatie die functioneel verband houdt met de mechanica van het schip, die wordt bepaald door de omvang, inrichting en technische uitrusting ervan. Die overeenstemming tussen mechanische apparatuur en organisatie van de menselijke arbeid vinden we overal terug, en we zullen daar snel op terugkomen.

Wie de grenzen van de organisatie probeert aan te geven, moet zich afvragen wat haar object is, en het volstaat niet wanneer men op die vraag antwoordt: de mens met alle hulpmiddelen die hem ter beschikking staan. Allereerst moet onderscheid worden gemaakt tussen het georganiseerde en het ongeorganiseerde, dat nog niet of slechts ontoereikend in de greep is van de technische organisatie. Het is duidelijk dat het object van de organisatie niet het georganiseerde kan zijn, dat zij veeleer het ongeorganiseerde moet zien te bemachtigen, want alleen dat kan haar de middelen verschaffen die haar in stand houden. Als ik spijkers of schroeven wil maken, gebruik ik daarvoor als materiaal geen kant-en-klare spijkers en schroeven, maar ijzer dat ik uit ongevormd ijzererts heb gewonnen. Neem ik oude spijkers en schroeven, begin ik het afval zorgvuldig te verzamelen, dan is dat een teken van schaarste.